

ИКОНОГРАФСКИ, СИМВОЛНИ И ЛЕЧИТЕЛСКИ АСПЕКТИ В ХРИСТИЯНСКОТО ИЗКУСТВО И НАРОДНИТЕ ТРАДИЦИИ

Мая Димчева

Резюме: Календарната обредна система обединява водещите области на народната материална и духовна култура, осмисля същността и съдържанието на такива социални и духовни феномени като празник, обичай, обряд, ритуал, символика. Те от своя страна са свързани с източноправославните ценности и традиции, с историческата памет на българската държава, разкриват основните концепции за света, човека и историята.

Ключови думи: празник, обичай, иконография, изкуство, медицина

ICONOGRAPHIC, SYMBOLIC AND HEALING ASPECTS IN ORTHODOX ART AND FOLK TRADITIONS

Maya Dimcheva

Abstract: The study focuses on the ritual system connected with the traditional folk calendar. It unites the main spheres - material and spiritual - of the national folk culture, comprehends the essence and content of such social and spiritual phenomena as feast days, rite, ceremony, ritual, symbolism. All of those actions are related to the Eastern Orthodox values and traditions, to the historical memory of Bulgaria, and reveal the specific basic concepts of the world, man and history.

Keywords: feast days, rite, ritual, iconography, art, medicine

Съжителството на древни по своя произход паганистични вярвания и установената вече по нашите земи религия е наложило необходимостта от постепенното им адаптиране в сферата на традиционната народна култура. Така, в хода на времето, се оформя типично за Балканите религиозно явление, което е уникално за всяка една балканска държава, и което дава основание на редица съвременни автори да го определят като „народно“, „синкретично“ или като „битово християнство“, „народна църковност“, „фолклорна религиозност“ и пр. (Mihaylova, 2000:3) Паралелно с православния календар народната памет е съхранила древните обреди и ритуали, носители на нравствено-етични, културни категории и ценности.

Традициите са духовната сплав на нацията, те са част от бита на народа и се предават неизменно от поколение на поколение. Наред с практикуването на многобройни магически лечебни практики, народните празници и обичаи регулират отношенията между членовете на семейството, подобряват здравето в рода и цялата селищна общност.

Народните празници и обичаи, както и свързаните с тях обреди и ритуали, представляват богат синтез на различни видове изкуства. Те съчетават едновременно песни, танци, слово, образ. Почти навсякъде присъства обредно облекло, уникални обредни реквизити и накити с преобладаващи в тях ярки, наситени багри, повечето от които са с призната в днешни дни художествена стойност. В тяхната украса са изобразявали определени елементи (символи) с точно предназначение, утвърдени от народната вяра. Още в стари времена, както творецът, така и лечителят са знаели, че красотата в изкуството претворена в обредните практики, а и въобще в почти всяка човешка дейност, се явява като защитна сила против злото, хаоса, болестите и нарушеното равновесие в света.

Многобройни и разнообразни по своя характер са гаданията, наричанията на обредните погачи, на цветята, китките и венците, по орехите, възлените, напяванията на пръстените и заклинанията „за избавление от всяко зло“. Те са били особено активни в периодите на преход в сезонния календар, в преминаването от есен към зима, от зима към пролет, когато равновесието в природата е нарушено, а хората са особено уязвими. В цялост, тези езически по съдържанието си вярвания, по-късно са били адаптирани към православния календар и християнския култ към светците.

Библейските представи влизат трайно в живота на българите, разкриват основните концепции за света, човека, историята, за нравствените и духовни ценности, широко проникват в църковното изкуство. Многобройни са жанровете, които предлага Свещеното

Писане в песенното и литературното народно творчество. Притчи, пророчества и библейски послания се трансформират във формата на фолклорни приказни мотиви, изпълнени с риторика, диалози и монолози, с вплитане на разказ в разказ и т.н. (Drospcva, 2002:112) В народното творчество се сливат легендарните образи с обичаите, обредните песни с легендите, а религиозната празничност присъства в народния бит и култура.

Някои от християнските светци се отъждествяват с митологични образи и приказни герои, а техните жития не рядко се свързват с легенди и предания, с народните представи и вярвания. Те преминават в празничната обредност, рефлектират и в някои иконографски теми и в изображенията на отделни светци. Така например в българската митология св.Георги е представен като „млад юнак, който има девет сърца, язди бял хвърковат кон, дели мездана със самодиви, хали и змейове, слиза в долната земя и лети високо в небето, свети като ясно слънце, брани хората от ламията, с която води люта битка и винаги е победител“ (Mandova, 2009:118).

В народните песни и легенди св. Георги е възпят като по-малкият брат на св. Димитър, като „млад и силен юнак, зелен и милен хубав светец“, който „носи лятото“, възседнал бял кон. Св. Димитър – „с дълга бяла брада, от която се изсипва първият зимен сняг“, яхнал червен кон. Широко разпространена е и поговорката, че св. Димитър „събира членовете на семейството“, освобождава овчарите и ратаите за да се договорят и за следващата година (празникът е наричан още Разпус). А св. Георги „ги разделя“, защото новата стопанска година започва с Гергьовден.

Процесите на взаимодействие между езичество към християнство в сферата на митологията и традиционния календар определят наличието на единен, изграждан столетия наред модел на календарна система, в която присъстват църковните празници, посветени на светците, мъчениците за вярата, духовните водачи, покровителите на народа и природните стихии. В календарната система, от една страна установена от канона и от друга съхранила традициите на народната памет, съответно място заемат светците покровители на космическите и земните пространства, на домашните дейности и занаяти, на любовта и семейството, на животните и стопанската дейност, на живота и смъртта (Dimcheva, 2014:211).

Св. Богородица е застъпница на майчинството и жените, на страдащите, бедните, болните. Св. Никола също покровителства бедните, както моряците и рибарите, а също и търговците. В негова власт е съсредоточено земното пространство, с неговата необятна

водна шир. В народната памет образът на св. Никола се е съхранил като Крилат Юнак, а в народните легенди и митове той лети над океана и пази корабите от бурите и урагана.

Небесното пространство е подвластно на св. Илия, слънчево-небесния градушкар, който води непрекъснати битки с демоните на природата – змейове, лами и хали. Между небето, земята и отвъдния свят стои Архангел Михаил – крилатият отвъден душевадник. Пастирът змееборец св. Георги също води битки със змея, както и Огнената св. Марина със змията. Змеят и Змията са олицетворени от християнската религия и от народната митология като символи на злото, дявола и силите на хthonоса.

Господар на зимата и вълците е св. Димитър, а също и св. Мина. Средата на зимата е около зимния Атанасов ден (св. Атанасий се счита за покровител на мечките), а най-големите студове са на Ивановден. Средата на лятото е около Петровден и Илинден, а най-големите горещини са през „горещниците“ (15, 16, 17 юли). Симеоновден (1 септември) слага началото на есенната оран и сеитба, а зимният Симеоновден (3 февруари) – на пролетта. Оформя се двуделно сезонно и стопанско деление, което разделя календарната година на лятно и зимно полугодие. В народния календар се оформят празници, които определят сезонното и стопанското разпределение през годината. Основната разграничителна линия при това сезонно деление е централният зимен ориентир – Димитровден и централният летен – Гергьовден. Обредните практики фиксират определени представи, вярвания и ритуали, свързани с прехода от лято към зима и от зима към лято, намерили най-ярък израз в двата срещуположни празника в сезонния народен календар.

Етническата многопластовост на митологичните представи за света, развили се в социалната среда на българския народ, са изградил стройна и устойчива обредна система, отразяваща в своята същност отношението между човек и природа. За това и народният календар е подчинен на идеята за преход от един сезон към друг, която от своя страна определя целия стопански цикъл. Преходът, който е граничната ситуация във времето, между двата основни цикъла (зима – лято) се приема като граничен и опасен, поради това голяма част от обредите са насочени към възстановяване на хармонията с вярата, така че по магичен начин (чрез определени ритуали) да е възможно да се повлияе на плодородието, здравето и благоденствието в живота на хората.

Много често вярванията на българите са свързани с представата за одушевления свят, или т. нар. анимизъм, отразен в песенния фолклор.

„Анимизъм“ или „персонификации“ означава своеобразно очовечаване и жива връзка със заобикалящия свят. Човекът общува с небесните светила, с планините, с реките, с растенията и с животните. Той е част от природата и е свързан тясно с нея (Angelov, 2002: 147).

В този смисъл природните явления и сезоните от годишния календарен цикъл също така са свързани с принципа на петте елемента (огън, въздух, вода, земя, дърво). По техните закони се развива цялата жива природа, същите тези закони са познавали и лечителите, прилагайки знанията си в своята лечителска практика. Много от тях са вярвали в космическите закони, познати от гревни времена, а именно във връзка: „космос – природа – човек“, което е основен принцип в народната медицина.

Лечението обикновено се съпровожда с молитва и специално предназначени за целта ритуали. Натрупаният с годините опит показва, че само с външни фактори (например използване на билкови отвари, разтвори с минерални вещества и гр.) не могат да се постигнат добри резултати в процеса на лечението. И днес все повече се признава обстоятелството, че причината за заболяването е свързана с психическите процеси на духовно ниво на човека. Според някои източни учения организъмът на човека се разглежда като единно цяло, т.е. всички органи в човешкото тяло се взаимно свързани и взаимно си влияят. Ето защо посветеният в тайните на народната медицина (обединяваща знанията на гревните цивилизации, предимно на източната медицина) се стреми да преведе в равновесие, както тялото, така и духа на човека.

Народните лечители до днес ревностно пазят знанията, предавани от поколение на поколение от далечното минало. Те са изградили с времето определени правила, основани на законите на природата, които са спазвали стриктно и безрезервно. Посветили са се изцяло на тях праз целия си живот, ясно осъзнавайки своята мисия и призвание. Техните последователи (ученици) са се научили да разпознават различните болести, дори да диагностицират, да определят характера на човека и психофизиологичните му особености. Практиката им включва още приготвяне на специални препарати от внимателно подбрани лековите растения, предназначени индивидуално за всеки човек, в зависимост от заболяването.

До нас са достигнали легенди и предания за изкусни лечители, които премахват болести с помощта на подбрани билки, (счита се, че народните лечители познават над хиляда лечебни растения) минерали, както и някои суровини от животински произход. Обикновено растенията се прилагат комбинирано, а органичните вещества с животински произход – в чист вид. В ръцете на лечителя всяко

вещество от органичен или неорганичен произход може да се превърне в лекарство, ако се познават и спазват писаните и неписани закони на народната медицина.

В агиографската литература се срещат сведения за светци, които са канонизирани като лечители, както и много други, които не са канонизирани, но са изпълнявали лечителска дейност върху болни хора и животни. В преданията и житията на светците се споменава, че търсещите помощ се изповядват преди да бъдат лекувани: те разказват за себе си, за своите грехове, преживявания, за предците си, за семейството, дори за сънищата си. Придружени с пост и молитва, изповедите могат да продължават няколко дни. Пречиствайки душата си чрез изповед и त्याлото си с пост, болният се подготвя психически и физиологически за предстоящото лечение. Взаимното доверие между него и лечителя, както и вярата в успешното оздравяване е от особено значение в този процес. За страдащия от различни заболявания народ, светецът не е само лекар, но и духовен наставник.

Народните лечители стриктно са следвали последователността в хода на лечението, привеждайки в равновесие тялото и духа на човека. Първоначално са разговаряли за неговия живот и след това са пристъпвали към изпълнението на ритуалните действия и използването на лекарствените средства от естествен произход. Интересен в това отношение е известният т.нар. „русалски“ ритуал, който се провежда през „русалската неделя“ – седмицата от св. Дух до Все светици. Той е предназначен предимно за лекуване на „русалска болест“ (лудост, болест на душата), също и на други болести.

Русалската група се състои от нечетен брой „избрани“ момци. „Избраните“ не са случайни – те са милосърдни, отзивчиви към страдащите и бедните, (здрав и хубав) с добра физика. Преди ритуала трябва да са постили няколко дни, да са облечени в чисти бели дрехи, обкичени с лековити билки и цветя, с преобладаващ червен цвят. Наредените в кръг момци извършват тайнствен, мистичен танц, изричайки определени заклинания. Русалиите имат главатар (ватаф), който знае всички тайни на ритуала, които се пазят строго и са предавани на първороден син. Затова „Русалийското общество“ е затворено. Голяма част от народните празници и обичаи през годината са посветени на здравето и предпазването на хора и животни от болести. Ще разгледаме някои отделни символи, присъстващи във вярванията и обредните практики на българите, запазени чрез мъдростта на народа и след установяването на християнството по нашите земи. Тези символи обединяват основните елементи в природата, както и други, които са се трансформирали през

вековете. По-късно те са оказали своето влияние и в иконописта и фресковата живопис, за да наситят облика на това изкуство с по-богато съдържание.

Водата е един от основните и неизменни елементи при сътворението на света. Според дуалистични космогонични легенди, преди да се създаде този свят, земята е била покрита с вода. В традиционните представи на българите водата преобладавала, в сравнение със земната шир. Водата е предмет на всеобщо почитане и дори култ (Stoynev, 2006: 58). Вярвали са, че всяка вода има „стопанин“ – пазител, който се явява в образа на животно – риба, гушер, жаба, птица, змия с получовешка глава и криле. В нея обитават различни духове, които народната представа вижда в персонифицирани образи – жени, моми и др. И както всеки символ има своята двойствена природа, така и символът на водата отразява от една страна вредоносните сили (духовете), от друга – пречиства и отстранява злото. В основното си значение водата е символ на живота.

В народните вярвания водата притежава предимно очистваща, здравеносна и плодовита сила. Широко разпространен в приказната проза е мотивът за „Живата вода“, която може да съживява. И това не е случайно, защото известно е, че повечето лечители са ползвали свойствата на тази вода (на алкална основа или с известно количество сребро в състава ѝ) и успешно са лекували някои заболявания. Това обуславя широкото ѝ приложение в множество обредни и лечебни практики. Нейните очистително-предпазни и продуциращо-здравеносни функции са тясно преплетени. За дълъг период от време се практикува обливането, пръскането и запойването с вода, при което тя действа по контактен път. В определени дни от годината болните посещават т.нар. „самодивски“ и „русалийски“ извори с надежда за изцеление – през Русалийската неделя, на Спасовден, на Петдесетница, изпълняват ритуала „търкаляне в роса“ за здраве на Гергьовден, къпането в реки и извори на Еньовден и др.

Вярата в силата на „мълчаната вода“ поражда обредни действия свързани с ритуалното пречистване, прогонването на зли сили, за осигуряване на здраве и плодовитост. Водата се налива от млади момичета преди изгрев слънце, от три източника. Трябва да се носи при „пълно мълчане“, тъй като е било „известно“, че всяка неволно изречена дума или мисъл носи отрицателен (негативен) заряд, може да „замърси“ структурата на водата. В котел с „мълчана вода“ прибавят и пръстени, най-често сребърни, които оказват благоприятно влияние върху нея и подобряват качествата ѝ. Понякога във водата за подсилване на нейното лечебно действие понасят „зеленина“ – билки, цветя. С такава „цветна“, „мълчана“ вода на Гергьовден замесват

обредни хлябове, с нея посрещат невестата, извършват се гадания за бъдещи събития.

Водата е връзката, границата на световете – земния и отвъдния. В миналото българите са вярвали, че чрез водата, намираща се на границата на световете, ще се докоснат до света на отвъдното, до предците си, от които са очаквали подкрепа, защита и покровителство.

Избирането на място с вода за определен ритуал цели да предпази от вредоносни сили, това е знак за добър късмет, за здраве и плодородие. Граничната функция на водата се проявява в разнообразни обичаи – „Пеперуда“ и „Герман“, в обредите край вода при „Кумичане“, „Еньова булка“, „Мара Лишанка“ и др. Кладенецът, реката, изворите очертават границата на един период от живота и началото на друг, към повече добро и благополучие. Кръщаването с вода на Йордановден означава отричане от греха и преминаване в пределите на един по-висш и нравствен живот. На Йордановден Исус Христос се потопил три пъти във водите на река Йордан, а чрез този акт (Кръщение) се символизира тайнството на смъртта и възкресението. Умира грешният човек, наследник на Адам, преражда се духовно и възкръсва пречистен за нов живот.

Представата, че в нощта срещу Богоявление водата „спира и се пречиства“ поражда вярата в особените и магически сили. С богоявленската „кръстена“ вода поливат лозята на Трифоновден, къпят обредно младоженци, колежари, именици. Пречистващата сила на тези ритуали е трансформирана от християнската религия във вяра за светостта на водата, на един от най-големите християнски празници Св. Богоявление и Събора на Св. Пророк Предтеча и Кръстител Господен Йоан – Ивановден.

С не по-малко уважение, респект и почит старите българи са се отнасяли към Огъня. Той е основен център на празничните ритуали. Огънят е култов символ в представите на българите, запазил силата и божествеността си още от предхристиянско време. Символ на мъжкото соларно начало, той както и водата е връзката между света на живите и мъртвите, посредник между земята и небето. Огънят символизира слънчевия диск – хората насядали в кръг около него, а лъчите му – запалените, огнени стрели. Като проекция на небесния огън, той се явява основно движещо звено в ритуалите, имащи за цел да подсилят неговата мощ, особено в прехода към зимния цикъл. Техният особен смисъл е да се призове плодородието, да се осигури реколтата, както и продължаването на родовия ритъм.

Огънят е изключително важен елемент в народно-лечебната практика. Той има пречистваща, предпазна, профилактична функция.

Вярва се, че може да прогонва зли духове (демоните на болестите), вредни животни, насекоми и др.; да предпазва от градушки, наводнения, природни бедствия... За справяне при стрес се практикувало гасене на възлен, леене на куршум и др. Пепел и възлени (остатъци от огъня) се използват при отравяне, като особено значение се отдава на остатъчната пепел от бъдника – от Бъдни вечер. Огън се пали и в случай на епидемична болест, защото е установено, че огънят пречиства въздуха и всичко около него. Огънят се явява в обредите от жизнения цикъл: при родилки до четиридесетия ден след раждането гори огън, когато излиза след залез слънце от дома, тя носи горящи възлени; познато е и обредното „оплакване“ на младоженеца на сватбата; за предпазване от уроки, зли очи и т.н. (Stoynev, 2006: 220).

Във всички случаи се вярва, че болестта идва в човека като наказание, следствие на сторени грехове. Тогава „вътрешният огън“ го изгаря отвътре, причинява страдание, но и едновременно го пречиства. И едва когато се смири напълно и осъзнае греховете си (породени от лоши мисли, думи или действия) започва постепенно да се възстановява, ако стореният грях не е прекалено тежък. Това може би се отнася както към отделния индивид, така и към група хора, т.е. болестта може да обхване цяла общност в зависимост от извършените грехове, от пристъпването на природните, обществените и космическите закони. За предпазване от болестта шарка по някои места на празника на св. Варвара децата палят огън на кръстопът, приготвя се обредно вариво, част от което се оставя на пътя, прескачат огъня и вземат главня от него, която отнасят в дома си за да опушат прага на къщата и всички стаи. Чрез безкръвната жертва – обредното вариво и опушването на стаите се цели омилостивяването и прогонването на болестта.

Един от най-значимите обичаи, посветени на символиката на огъня е нестинарството, чиито устойчиви традиции позволяват то да се практикува и в наши дни. Езическата обредност на ритуала приема календарното си адаптиране към деня на св. Константин и св. Елена – 21 май. Провежда се предимно в Странджа и Югоизточна България. Светците Константин и Елена се приемат за покровители на нестинарите. Според една легенда цар Константин и царица Елена воювали с турците. Враговете им изсичали и палели горите. Оградили цялото царство с огън. Но св. Константин и св. Елена, с Божията благодат преминали през огъня и победили. „За това до ден днешен се играе върху огън, за чудо и приказ да се помни“ (Дуаков, 2003:66).

Вероятно древните корени на нестинарството намират своя израз още в култа към огъня и слънцето, носители на небесния огън;

в античните мистерии – за увеличаване на плодородието; в ранното християнство – за възраждане чрез носене на запалени свещи в процесия. Нестинарите (от гръцки „естия“ – огнище) осъществяват връзката с древните божества на домашното огнище и огънят-закрилник. Успоредно с вярата, свързана със съзидателната сила на огъня, се проявява и отношението към него като стихия с голяма разрушителна сила (отрицателния аспект). Двойнственото отношение към огъня се проектира в обредността на някои празници, посветени на предпазването от огън и пожар – „горещниците“, Петровден, Илинден, Игнажден и др. календарно присъстващи в летния сезон.

В народния календар в рамките на християнското честване на св. първоапостоли Петър и Павел (Петровден) се извършват многобройни обредни практики, които носят типичните белези на летните празници. Основната функция на обредите е предпазването на реколтата от пожар и са обусловени от представата за унищожителната сила на огъня.

По време на „горещниците“ стриктно се спазват определени забрани – да се пали огън на открито, да се работи на полето и др. Според традицията още на Бъдни вечер бъдникът се миросва край огнището, остава се да гори цяла нощ и така до 15 юли се поддържа, за да не изчезне от дома здравето и сполуката. Именно на този ден, веднъж в годината, огънят в огнището трябва да бъде угасен, защото се счита, че магическата му сила е намаляла. На 17 юли се пали новият „жив“, „млад“, „див“, „Божи“ огън“, защото тогава огънят сам слиза от небето (Стоунев, 2006:219). На 17 юли се чества християнския празник на св. великомъченица Марина, която в традиционната календарна обредност се отличава с „огнена, слънчева природа“. Затова тя е наречена „Огнена Марина“, а в песенната традиция на Странджа светицата се възпява като „слънчева невеста“.

Според традиционните народни представи Илинден (св. пр. Илия), е един от големите летни празници. Той се определя като „средата на лятото“. В народната памет св. Илия е главен покровител на небесния огън. В една от легендите се разказва как св. Илия се разхожда по небето със златна колесница и хвърля огнени стрели по ламята. Така се получават светкавиците, а от тракането на колелата – гръмотевиците. В народната памет старозаветният пророк Илия е свързан и с огъня, и с водата – предрича суша, наказва хората за тяхното безверие, но може да бъде и милостив – предпазва от градушка, праща дъжд и плодородие на земята.

Символното значение на флората и фауната на *земята* – растения и животни, както и някои животни, свързани с митологичните представи, намират израз в обичаите и обредите разпространени по нашите земи.

В тях се съчетават едновременно ритуали, обединяващи прилаганото лечение, предпазването от бедствия и осигуряването на дълъг и щастлив живот. Намират отражение и в народното творчество, а в отделни случаи, по-късно и в иконографското изображение, но с друго смислово значение.

Символ на победата над греха и смъртта в християнството, на мъченичеството за вярата е Венецът. В християнската агиографска литература са приети изразите: „прие мъченическия венец и получи палмата на мъченик“. Заедно с палмовото клонче този символ е особено разпространен в раннохристиянското изкуство, в изображенията върху саркофажите в катакомбите. В античното изкуство палмовото клонче и венецът означават победа над врага, а в християнското изкуство символизируют мъченичеството на християните и победата над злото и смъртта.

В традиционните народни представи ритуалният венец гарява здраве и предпазва от „всякакви злини“. С венци украсяват животни, къщи, дворове, кладенци. Сватбеният венец осигурява здраве и благополучие в семейството. Още в деня преди празника Гергьовден момите берат цветя и билки, с които правят венци, закичват хора и животни, вратите на дома, съдовете за мляко, както и всички стопански постройки за здравето на животните и плодородна година.

На Еньовден венецът направен от лековити билки, набрани преди изгрев слънце, придобива сакрална магическа функция. Символизира слънчевия диск и притежава силата на свещен знак, който предпазва от болести в неподредения външен свят. Венецът се пази до другата година, а билките се използват за лечение на различни заболявания.

Иконографските изображения на венеца и палмовото клонче се срещат много често. В почти всички икони присъства венецът, символ на мъченичеството и благословия от Бога, знак за тяхната мъченическа смърт.

Китките, цветята и билките са обреден реквизит, който присъства на всеки празник, предимно през пролетния и летния сезон. Те придават колорит на обредите, провеждани през тази част от годината. Цветята са знак на пролетта, младостта и радостта от живота. Характерни в това отношение са празниците Цветница, Великден, Гергьовден (Цветен Георги), Спасовден, Еньовден и др.

През пролетта християните празнуват един от най-големите празници, обобщено назовани Великденски. Започват още с Лазаровден и с Цветница (Врѣбница). Те са празници на цветята и растежа, в които природата празнува своя триумф и своето възраждане. С цветя и върбови клонки на Цветница (Вход Господен в Йерусалим)

миряните отиват на църква за празничната служба и водосвет. Църквата празнува тържествено пресрещане на Исус в Йерусалим, при което пътят Му бил застлан с маслинови, палмови, лаврови и върбови клонки, символи на победата и мира. Затова по традиция в ранната утрин портите на всяка къща се закичват с венчета от върбови клонки. В този смисъл, в църковното богослужение, върбовите клонки и венци са знак – знамение на победата над смъртта, знамение за Възкресението.

На този ден с венците, направени от върбови клонки, се закичват домашните животни, за да се плодови и силни през годината. Пазят се до следващата Върбница, защото се вярва, че са благословени от Господ и имат необикновена сила. Когато някой от семейството се разболее, запалват върбово клонче и с него го прикаждат, за да си отиде болестта; върбови венчета слагат на главата и кръста при главоболие и дископатия; клонче от осветена върба забождат в земята за предпазване на почвата от вредители (Стоунев, 2006: 99). Върбовите клонки, цветята и всичко, което е осветено в църквата на празника имат предпазна и продуцираща сила, а в богослужението те са знак – знамение за Възкресението.

Някои цветя и билки се смятат за лековити, други имат „разделна, отбранителна“ или „привличаща, омайна“ сила; т.нар. „момински цветя“ – невен, божур, излика, седефче и др. се отглеждат в почти всяка градина, за да предпазят от зли сили и „уроки“. Невенът се използва в народната медицина с широкоспектърно действие – заличаване на рани, кожни болести; вътрешно се приема при болести на хранопровода и стомаха, използва се и в козметиката като естествено природно средство. Отвара от излика и мащерка се употребяват при остра кашлица, също и настойка от босилек при настинка. Красивите цветове и листа на здравеца и великденчето се използват поотделно, в различни отвари и настойки за регулиране на кръвното налягане. Безбройни са познатите и до днес лековити растения, доказали с времето своята целебна сила, а народните лечители грижливо са съхранявали знанията си в рецепти и указания за тяхното използване. Не случайно народът е казал: „за всяка болка има билка“.

Босилек, здравец, бръшлян и чемшир присъстват в пролетните ритуали, също и през останалите сезони на годината, поради вечнозеления си цвят. Зеленият цвят е символ на пролетта, на растежа и плодородието. Свързва се с пролетното пробуждане, с новия живот и за това най-много преобладава в пролетните обреди и ритуали. Зелени са венците в календарните обичаи, зеленина (клонки, китки) носят обредните лица, обкичват се със стрък здравец и босилек. Зеленият

цвят притежава целебна сила, помага за доброто зрение, успокоява духа, той е цветът на баячките, на билкарите и народните лечители. Болните приспиват на оброчните места, а до главата си поставят зелена стомна или паница, пълна с вода, с натопени билки и треви, с надеждата за изцеление. Здравецът и трендафилът са най-възпявани от народа. Носят се на годеж, сватба, при раждане и кръщение. Детето се къпе във вода със здравец. Без здравец китките губят своята магическа сила и красота. Под трендафила се слага котлето с „мълчаната вода“ да „пренощува“, когато се „напяват пръстени“.

Розата е древен символ, познат в много религии и култури, символизира любовта, страстта и женското начало. Намира отражение в някои иконографски изображения на св. Богородица – „Св. Богородица Неувяхващ Цвят“ (или Роза), в по-късните ѝ образи от XVIII – XIX в., в които нейният мафорий (връхната ѝ дреха) и корона са богато обсипани с рози.

В българския народен календар особена почит се отдава на празника на *пчелите* и *пчеларите*, посветен на св. Прокопий (8 юли), наричат го още св. Прокопий Пчелар. В някои райони, където има широко разпространени традиции в отглеждането на пчели (Стара планина, Родопи, Странджа, Добруджа и др.) се изпълнява обичаят „подрязване на кошерите“. Пчеларите ставали в ранни зори, отивали при кошерите си, където оставяли по две погачи – едната за св. Прокопий – „светец“ и другата за Господа – „беговица“. Прекадявали ги по три пъти и ги намазвали обилно с мед, който е съхраняван през годината за лек. С него лекували предимно ухапвания от змии и насекоми. А ако някой се разболе от шарка се прави медена питка за да се умилостиви Баба Шарка.

В митологичните представи пчелата се свързва с мотива за плодородието, което носи в себе си. Тя стои в основата на новия пролетно-летен стопански цикъл, знак е на прехода, на пробуждането на природата. „Оттук и божествената сила, която притежава, защото обитава короната на световното дърво, т.е. принадлежи към висшето“ (Дуков, 2003: 80- 81).

В християнската традиция се почита св. Харалампий – 10 февруари, който е „избавител от всички болести“, покровител на пчеларите и лечението с пчелни продукти. За това на този ден всеки, който има кошер и събира мед, носи от него в църквата и раздава в памет на светеца. Вярва се, че паница с мед, оставена вечерта преди празника пред иконата на св. Харалампий, придобива особена сила. С него намазват обредния хляб, а меда пазят през цялата година за лек срещу болести – рани, обриви, настинки, гърлобол, кашлица и дори срещу шарка.

На определени дни от годината, особено през зимния сезон, се правят медени питки или се оставя мед за орисниците и самодивите, за да се омилостивят. Преди залез слънце жените се събират на кръстопът и нареждат обща трапеза, върху която поставят медени питки и варено жито. Част от погачите, върху които поставят китка здравец, оставят на пътя, за да прогонят всички болести. Медът присъства в почти всички обреди през годината. С него се замесва питата за новороденото дете, присъства задължително и на всяка сватба. Когато в дома се доведе булка, тя намазва прага на къщата с мед, „за да е сладък и лек животът ѝ в новото семейство“ (Stareva, 2005: 246).

Пчелата е символ на плодородието и трудолюбието, а народът ясно е осъзнавал, че грижите за пчелите означават добра реколта и осигуряване на дълголетие, защото пчелният мед е добра храна и лечебно средство. Изчезне ли пчелата умира животът на планетата. В митологията е известно, че пчелата може да прекрочва границата между физическия и отвъдния свят. В християнството пчелата е вестител на доброто, символ на чистата душа, на девствеността. В ранното християнско катакомбено изкуство пчелата се изобразява като символ на възкръсналия Христос, тя символизира безсмъртието. Според други предания пчелите хранели в пустинята св. Йоан Кръстител с мед. А според някои фолклорни легенди, образът на бяла пчела приема Архангел Михаил. В отделни средновековни произведения и жития светците се сравняват с пчелите – „както пчелата събира нектар и го превръща в мед, така и подвижникът събира добродетели и със своите подвизи ги претворява в живота“ (Cheshmedzhiev, 2008:53). Популярна е легендата за „Бялата пчела“ в „безименното“ народно житие на св. Иван Рилски, с която се олицетворяват ангелите и светеца, покровител на българския народ.

Идеята за безсмъртието на човешката душа намира израз и в символиката на елена. Ежегодната смяна на розата му се свързва с представата за смъртта и възкресението в християнската религия. Иконографското изображение представя елена край световното дърво на живота – един от най-разпространените символи на вечно възраждащия се жив космос, а клонестите му рога се отъждествяват с дървесната корона, олицетворяваща небесния свят. В традиционните представи дървото на живота е символ на правилно подредения и организиран по божествените и природни закони човешки свят.

И днес могат да се видят възрожденски стенописи с изображения на Световното дърво, с елен и слънце между розата му, върху фасадите на някои български къщи (или алафранги), отразяващи вярването в неговата апотропейна функция, отглас от една дълготрайна

традиция. Според Йоан Лествичник „унищожител на видимите злини е еленът, а на невидимите – смиренуето“ (Karadzova, 2008:64-65). Еленът има свойството да открива змията (злото), особено силно отровната многогодишна змия, която се съблича три пъти през годината. Той я „улавя“ с ноздрите си и я поглъща. Поради отровата изпитва силна жажда и ако до три часа успее да намери вода, ще живее още дълго. Причината за дълголетието му е не само неговата сила, но и неговата благост и липса на гняв. Това отвежда към една от основните християнски ценности – смиренуето, както и към добротата и състраданието, а народната мъдрост определя тези качества като предпоставка за добро здраве и дълъг живот.

Еленът е животно с особено място в космогоничните представи на българите. Вярва се, че Слънцето язди кон, елен или вол (соларен символ). В някои гатанки еленът или волът са олицетворение на слънчевия диск. Митичният образ на слънцето се възприема като огромен елен със светещи златни рога, пробягващ небесния свод в посока от изток на запад. Митологичното съзнание го свързва с борбата със силите на мрака и хаоса. Еленовият рог, който има магическа сила, предпазва от змийско ухапване, а народът го използва и като неоценимо лекарство срещу болести. Вярата, че еленът поглъща змии и може да понесе змийска отрова се изразява в някои изображения на елен върху амулети с предпазваща и продуцираща сила.

Змията в митологията олицетворява htonичните свръхестествени сили, свързани с мъртвите и праедите, с магията и медицинските познания, с женското оплодително начало. Християнството я приравнява с дявола като символ на злото, на коварството и грехонагнението. Според старозаветните представи господ я наказва „все по корем да лази, с прах да се храни и по дупките да живее“, защото отворила портите на рая, за да влезе дяволът и да изкуши Адам и Ева (Бит. 3:14-15).

В календарната система съществува своеобразен „змийски“ цикъл на народните празници, целящи умилостивяването на влечугите и предпазването на хората и домашните животни от тях. Той обуславя появата на змиите през пролетта на Благовец до Секновение (29 август), последният ден в който влечугите се прибират в леговищата си, дълбоко в земята, в пещерата на „Змийския цар“. На Тодоровден в ранно утро жените почистват къщата и двора и запалват сметта, тъй като според други поверия на този ден змиите излизат от зимните си леговища. Извършват се специални ритуали срещу опасните влечуги – запущват се всички дупки в къщата и по двора, опушват се ъглите. Стопаните обикалят три пъти къщата, чукайки с лъжица върху тепсия (северозападна България). Според отделни представи св.Тодор

пристига на бял кон, покрит с бяло платно. В дясната си ръка държи лъжица, а в лявата – тепися, с която гони змиите (Роров, 2008: 212).

Змията се приема като символ на земята, на скритите в нея плодородни сили. В някои иконографски изображения се представя увита около корените на Световното дърво. В други космогонични представи – огромна змия е обхванала цялата земя, или обитава дълбините на океана. В този смисъл тя се явява символ на хтоничните демони и божества.

Поради семантичната си връзка със земята, змията има особено значение в народната медицина. Някои фолклорни сюжети я представят като мъдро животно (положителния аспект), познаващо силата на билките и тайната лечителска практика. В други се споменава, че в устата на всички змии има безценен камък. Ако човек се сблъска с него, придобива уменията да лекува, а също и да разбира езика на животните. Змията може да помага и на безплодни жени. Бои се най-много от някои дървета – леща, ясен и явор. За това овчарските гези се правят от клони на тези дървета.

В народното творчество „Змейки“ се наричат везбените орнаменти, украсяващи женските ризи и поли. С апотропейна насоченост са изображенията на наподобяващи змиеподобни фигури, изписани или изрязани върху хурки, гези, ракли. Изображения на змия има върху зидове, врати и чешми, също и върху множество керамични и метални съдове (Stoynev, 2006: 140 – 141).

Широко е разпространен култът към св. Марина, предимно в южните райони на България. В някои селища светицата се почита като покровителка на бурите и пожарите, но основно се счита за господарка на змиите. За това тя носи влечугите в забрадката или престилката си. Според старо поверие св. Марина притежава и лечителски способности. Много хора, особено незрящи или с очни проблеми, отиват на извор или река в близост до манастир или оброк, носещ името на светицата. Мият се с водата и отправят молитви към св. Марина за изцеление. След това връзват на близко дърво част от грехата си, „за да остане там болестта“ (Mandova, 2009:190-191). В някои иконографски изображения св. Марина държи змия в ръката си (олицетворение на дявола), или кошница, от която се показват змийски глави, символизиращи победата над злото.

Народът се страхува от змията, но едновременно с това я почита. Позната е целебната сила на нейната отрова. За народа змията е символ на мъдрост, познава всички лековити треви и билки, знае езика на животните и може да научи човек на тези дарби. Тези качества ѝ отреждат ролята на пазител, „стопанин на дома, на земите и посевите,

а нейното място често е до огнището или под прага на дома.

В заключение е необходимо да обърнем внимание и на някои изображения, свързани с медицината и по-специално на *светците-лечители*, които представляват значителен интерес в агиографски и изобразителен аспект. Иконописата отразява не само каноните (сюжетите от) на официалната религия, но и вярванията и традициите, останали живи в народната памет и след приемането на християнството. Това определя характерната специфика и оригиналност на църковната живопис по нашите земи (Dimcheva, 2014:142). Пример, който показва влиянието на гревните митове, преминали през трансформация е широко разпространената иконографска сцена „Св. Богородица – Живоносен източник“.

В композицията намират отражение елементи за „живата вода“, както и култът към водата, типичен за траки и прабългари. В същия аспект се има предвид и култът към минералните извори през античността. Традиционно св. Богородица се изобразява в облак над басейна с животворяща вода, а пред нея са застанали прави или седнали болни хора. Иконографията представлява внушителна, тържествена сцена, в центъра на която е представена св. Богородица като Озидитрия или Царица в златен купол. Ръцете ѝ са вдигнати нагоре, до нея Исус Христос благославя и придържа разтворено евангелие, на което пише: „Аз съм вода жива“ (Mutafov, 1992:8-10). Изображенията на Живоносния източник показват голямо разнообразие от чудоейното лечение на различни заболявания, косвено чрез вярата в св. Богородица и пряко – чрез целебното въздействие на минералните води.

Типично за иконописата, отразяваща медицинската тематика са изображенията на светците –лечители, или т.нар. „Свети врачове“, които обикновено се представят с някои задължителни лекарски атрибути: лекарска кутия, в която се виждат разноцветни лечебни „прахове“ и шишенца. Светите врачове държат лъжичка (Спатомене), ножче, книга или везни, символизиращи медицинската наука. Канонизираните лечители се наричат още „безсребърници“, изразители на принципа на безвъзмездната медицинска помощ. От тях се почитат главно дванадесет лечители: св. Козма и св. Дамян, св. Кир и св. Йоан, св. Панталеймон и св. Ермолай, св. Сампсон и св. Диомид, св. Мокий и св. Аникита; св. Талалей и св. Трифон. Обикновено те се изобразяват заедно, по двойки, а в по-редки случаи – отделно. Особено почитан е св. Панталеймон (Всемилютив), известен с „изцеряването на всякакъв недъг“. Друг безсребърник е св. Трифон. Интересен и типичен негов атрибут е лозарският косер или нож, който обичайно държи в едната си ръка. Тези предмети са свързани с виното, смятано за обезболяващо

и упоїващо средство, както и за лечебно пишие.

В иконографското представяне на някои светци лечители не се изобразяват символи на медицината, липсват съответните атрибути на лечители. За тях можем да черпим информация от агиографските сведения, както и от по-рядко срещани изображения на житийни сцени, напр. „Чудодейното възкресяване на удавник от св. Николай Чудотворец“, „Изцеряване на душевно болни от св. Иван Рилски“, а в житието на св. Георги се отбелязва, че светецът изцерявал по чудодееен начин и животни. И други светци- воини извършвали чудеса и лекували „слепи и хроми“ – св. Димитър, св. Мина, св. Теодор Стратилат и др.

Заслужава да се изтъкнат и имената на българските светци, които също били лечители: св. Иван Рилски, св. Георги Нови Софийски, св. Гаврил Лесновски, св. Филотея Търновска, която лекувала предимно рани, св. Петка Българска, известна като изцерителка на заболявания на очите (изобразява се понякога гържаща в ръце око, поместено в елипсовидна форма), и още св. Теодосий Търновски, и св. Климент Охридски.

Сред многобройните сведения за живота и дейността на св. Климент Охридски се споменава и фактът, че той не само е бил архиепископ на Охрид, но и „пръв български учител и лекар“. За него се споменава, че „за всяка болест бе готов изгонител, като лекувал тресковати и бесновати, чрез молитви и докосване, на слепи и неми даваше да гледат ясно и да говорят“. Св. Климент Охридски е известен още с основаването на манастирска лечебница към църквата „Св. Панталеймон“ в Охрид, където не само лекувал болни, но „били обучавани негови ученици на лекарско изкуство“ (Mutafov, 1992:13).

Неповторимостта и богатството на народните празници и обичаи, разгледани в контекста на християнското изкуство и култура, се осмислят в съвременния свят като ценна традиция, наследена от предците ни. Религията и духовността са оказали своето влияние в миналото, дават своето отражение и в съвременността. В днешно време религията и митологията съжителстват под различна форма с научното знание, разкриват едновременно с това пъстротата на многоликите си проявления, за да образуват обща, единна сплав, в основата на която е заложена ценностната система на българите, опора за съхранение на националната ни идентичност.

ЛИТЕРАТУРА

- Angelov: 2002 Angelov, Dimitar. Душевността на българина в песенния фолклор. С., 2002, 147 [Dushevnostta na balgarina v pesenniya folklor. Sofia, 2002, 147].
- Cheshmedzhiev: 2008 Cheshmedzhiev, Dimo. Бялата пчела в безименното (народно) житие на св.Иван Рилски. – Християнска азиология и народни вярвания. Сборник в чест на ст.н.с. Елена Коцева. С., 2008, 53. [Vyalata pchela v bezimennoto (narodno) zhitie na sv.Ivan Rilski. – Hristiyanska agiologiya I narodni vyarvaniya. Sbornik v chest na st.n.s. Elena Kotseva. Sofia, 2008, 53].
- Dimcheva: 2014 Dimcheva, Maya. Християнство и традиции. Изкуство, книжнина, просвета. Народни празници и обичаи по българските земи. С., 2014, 211 [Cristiyanstvo I traditsii. Izkustvo, knizhnina, prosveta. Narodni prezniysi I obichai po balgarskite zami. Sofia, 2014, 211].
- Dimcheva: 2014 Dimcheva, Maya. Цит. съч., 142 [Op. cit., 142].
- Drosneva: 2002 Drosneva, Elena. Фолклор, библия, история. С., 2002, 112 [Folklor, bibliya, istoriya. Sofia, 2002, 112].
- Dyakov: 2003 Dyakov, Tomislav. Народният календар. Празници и вярвания на българите. С. 2003, 66 [Narodniyat calendar. Praznitsi I vyarvaniya na balgarite. Sofia, 2003, 66].
- Dyakov: 2003 Dyakov, Tomislav. Цит. съч., 80–81 [Op.cit., 80–81].
- Karadzhova: 2008 Karadzhova, Darinka. Еленът и неговата символика в някои азиографски текстове. – Християнска азиология и народни вярвания. Сборник в чест на ст.н.с. Елена Коцева. С., 2008, 64–65. [Elenat i negovata simbolika v nayakoi agiografski tekstove. – Hristiyanska agiologiya I narodni vyarvaniya. Sbornik v chest na st.n.s. Elena Kotseva. Sofia, 2008, 53].
- Mandova: 2009 Mandova, Vanya. Български календар на обичаите. С. 2009, 118 [Balgarski calendar na obichaite. Sofia, 2009, 118].
- Mandova: 2009 Цит. съч., 190–191 [Op.cit., 190–191].
- Mihailova: 2000 Mihailova, Katya. За съдържанието на термина битово/фолклорно християнство в славянската фолклористика. – Български фолклор, 3, 2000, 3 [Za sadarzhaniето na termina bitovo/folklorно cristiyanstvo v slavyanskata folkloristika. – Balgarski folklor, 3, 2000, 3].
- Mutafov: 1992 Mutafov, Stefan. Медицината в българската икономис. С., 1992, 8–10 [Meditsinata v balgarskata ikimopis. Sofia, 1992, 8–10].
- Mutafov: 1992 Mutafov, Stefan. Пак там, 13 [Ibidem, 13].
- Попов: 2008 Попов, Рачко. Светци и демони на Балканите. Пловдив, 2008, 2 [Svettsi I demoni na Balkanite. Plovdiv, 2008, 2].
- Stareva: 2005 Stareva, Liliya. Български обичаи и ритуали. С., 2005, 246 [Balgarski obichai i rituali. Sofia, 2005, 246].
- Стоунев: 2006 Stotnev, Anani. Българска митология. – Енциклопедичен речник. С., 2006, 58 [Balgarska mitologiya. – Entsiklopedichen rechnik. Sofia, 2006, 58].

Stoynev: 2006 Stotnev, Anani. Пак мам, 220 [Ibidem, 220].
Stoynev: 2006 Stotnev, Anani. Пак мам, 219 [Ibidem, 219].

Данни за автора:

Доц. г-р Мая Димчева; СУ „Св. Климент Охридски“, ФНОИ,
категра „Визуални изкуства“; E-mail: maia.dimcheva@abv.bg